

ANTONÍN BARTUŠEK

Raně gotická malířská výzdoba jihlavského minoritského kostela a její soudobý společenský význam

Podrobným rozbořem vývojově důležitých pozůstatků raně gotické nástěnné malířské výzdoby jihlavského minoritského kostela zabýval jsem se jinde¹. V tomto článku chci pouze poněkud rozvést otázku *námětů* těchto významných malířských památek a objasnit jejich vztah *k soudobé společenské problematice města* v době jejich vzniku.

Tento úkol je značně ztížen okolností, že se z velmi bohaté malířské výzdoby tohoto minoritského chrámu zachovalo jen velmi málo. Z tříště malířských pozůstatků původní středověké výzdoby z celého gotického období od počátku až do vyznění slohu byly jako raně gotické rozeznány tyto zlomky nebo celky: zlomek postavy světice (?) v malované arkádě na jižní, fragment Ukřižování (I.) na západní straně východního pilíře křížení a fragment dalšího Ukřižování (II.) v severozápadním jeho zálomu, dva další výjevy Ukřižování (III. a IV.) na severní stěně třetího východního a třetího západního pilíře a konečně výjev Posledního soudu v pravé části příčné lodi, skrytý dnes zcela za barokním oltářem, kromě několika dalších fragmentů jako postavy donátorky na východní straně druhého západního pilíře a zlomků nápisů na jižní a východní straně zálomu západního pilíře křížení.

¹ Gotická nástěnná malba v českých zemích. I., kolektivní práce pracovníků Ústavu pro teorii a dějiny umění ČSAV, Nakladatelství ČSAV, v tisku.

Na základě podrobného technologického průzkumu a umělecko-historického rozboru bylo provedeno datování vzniku jednotlivých částí a celků s pravděpodobným jejich zařazením do vývojové řady ostatních našich památek raně gotické nástěnné malby. Torso *Ukřižování II.*, z kteréžto scény je zachována neúplně a jen v obrysech horní a dolní část těla Kristova, zčásti postava P. Marie a postava sv. Jana s výraznou a typicky ostře a pravouhle lámanou draperií pláště s trychtýřovitými základy na obvodu, bylo rozpoznáno jako vůbec nejstarší část původní malířské výzdoby chrámu. Podkladem pro časové zařazení tohoto výjevu, slohově zřetelně přechodního rázu, do doby ještě před rokem 1300, bylo srovnání s ostatními ikonografickými typy této scény jinde i u nás a zjištění, že po stránce typologické je určujícím prvkem poměrně konservativní typika postav. Slohově jej podmiňuje ještě pozdně románský záhybový systém draperie, zároveň však již také — pokud ovšem fragment dovoluje soudit — určitá snaha po větší sdílnosti obsahu scény a jejím citovém oživení, na rozdíl od starších románských zobrazení tohoto výjevu.

Fragment *ženské, patrně světecké postavy* nebylo možno ikonograficky blíže určit. Malovaná arkáda jako jediný prvek, umožňující bližší časové zařazení, je jedním z nejstarších příkladů tohoto motivu v naší gotické malbě nástěnné. Po slohové stránce je tento zlomek postavy světice určen v podstatě týmiž slohovými rysy, jaké se objevují v naší knižní malbě v antifonáři královny Rejčky z doby kolem roku 1317.

Výjev *Ukřižování III.* je typem rozšířeného ikonografického pojetí této scény, s dvěma stojícími postavami s každé strany kříže a jednou klečící u jeho paty. Svým rozvrhem je v našem raně gotickém nástěnném malířství ojedinelý, stejně jako útvar vlastního křížifixu, s šikmo uťatými příčnými rameny, dosvědčený spíše v knižní malbě, nikoli však naší oblasti. Stylové a výtvarné hodnocení této malby je však znemožněno jejím dnešním špatným stavem. Přesto však bylo možno v rozšíření scény *Ukřižování* s komparsem postav, jaké se vyskytuje spíše až v první polovině 14. století a v jejím celkově hybnějším podání s náznakem prostředí postřehnout již vysloveně gotické rysy a podmíněně datovat její vznik do první čtvrtiny 14. století, přibližně do polohy scény *Snímání s kříže* v děkanském kostele v Písku.

Další scéna téhož náboženského obsahu, *Ukřižování IV.* v jihlavském minořitském kostele je ikonograficky ještě dále než předchozí. Je to vlastně již nástěnný obraz po vzoru soudobé knižní malby, v němž *Ukřižování* tvoří tématický střed a pod ním je další scéna, jejíž obsah je za dnešního stavu malby nejasný, která se však patrně jako starozákonní antitypus (Hřích prvních lidí?) pojila zřetelně k hlavnímu námětu. *Postavy světic* po stranách však bylo možno celkem bezpečně určit podle zachovaných atributů, a to vlevo jako sv. *Markétu* s křížem, vpravo sv. *Barboru* s věží a dokonce se zlomkem nápisu (*Sa*)*ncta Barbara*

na horní části orámování. Pokud jde o motiv kříže s vypjatými příčnými rameny, je to ikonografický prvek, převzatý ze středověké theologické spekulace, kde bylo dřevo kříže ztotožněno se stromem života z ráje. V naší raně gotické nástěnné malbě došlo k jeho užití už v Písku ve Snímání s kříže z prvního desetiletí 14. století a v Ukřižování v Dalešicích z konce první čtvrtiny 14. století. Přibližně do tohoto období, asi do třetího desetiletí 14. století, je možno časově zařadit také tento jihlavský obraz s Ukřižováním IV., který pod vlivem františkánské mystiky přináší do naší nástěnné malby nové pojetí této scény s rozšířeným souborem postav výjevů a hlavně s novým typem P. Marie pod křížem jako P. Marie Bolestné s mečem v hrudi.

Další částí raně gotické výzdoby minoritského kostela v Jihlavě je postava *adorující donátorky* na východní straně druhého západního pilíře, patrně součást většího zmizelého obrazu P. Marie, jehož tradici v těchto místech dokládá i pozděně gotický nápis *Maria hilf* a zlomek roucha renesančního obrazu P. Marie. Kresebné pojetí postavičky donátorky, jež je v souhlase s kresebným stylem výzdoby některých soudobých rukopisů, dovoluje zařazení jejího vzniku do druhé třetiny 14. století.

Velký obraz *Posledního soudu* byl při objevení maleb v kostele r. 1934 sice restaurován, poté však opět zakryt barokním oltářem, takže není přístupný. Ježto není k dispozici ani jeho fotografie, je nutné se spokojit prozatím podmíněně s datováním do poloviny 14. století, vysloveným při odkrytí². Byla by to takto nejmladší část raně gotické výzdoby jihlavského minoritského kostela, o jejímž ikonografickém ani typologickém východisku se však nelze zatím určitěji vyslovit.

Zbývá se zmínit o skrovných pozůstatcích výjevu *Ukřižování I.*, který je však tak porušen, že jej není možno ani ikonograficky ani slohově posoudit, ani se vyjádřit o případě jeho souvislosti s nezřetelným malovaným medailonem na témže pilíři o něco výše, pod dvěma erbovními štítky se znakem jeleního parohu.

Také *zbytky nápisů* v jihovýchodním zálomu pilíře křížení zůstávají paleograficky nejasnými, ač se hlásí typem písma rovněž do tohoto raně gotického období. Ostatní zlomky a části maleb jsou buď pozdější nebo již tak nezřetelné, že nebylo možno o nich vůbec rozhodnout ikonograficky ani slohově a výtvarně.

Z maleb, které byly v minoritském kostele v Jihlavě určeny jako přechodní a raně gotické, je možno vyvodit i určitou jejich společenskou funkci a pokusit se o poznání vztahu mezi jejich obsahem a společenským prostředím města v době jejich vzniku. Minoritský klášter jako jedna z prvních institucí tohoto druhu

---

² da (E. Dostál?), *Objevy v minoritském kostele v Jihlavě*, Lidové noviny z 16. srpna 1933.

v organismu nového kolonisačního a hornického města Jihlavy, vzniklý jistě brzy po roce 1240³, měl v obraze středověkého městského sídliště své vyhraněné společenské postavení. Jako klášter řádu, potvrzeného teprve roku 1233⁴, jehož řehole předpisovala jeho příslušníkům žít po způsobu apoštolském v chudobě a pokání a působit hlavně skutkem pomoci a milosrdenství, stal se jistě záhy také v Jihlavě — na rozdíl od dominikánů, zaměřených hlavně ke kazatelské a misijní činnosti — významným činitelem charitativním. V intencích řádových pravidel zasluhoval se klášter minoritů i v Jihlavě o určitou nápravu soudobých sociálních poměrů, používaje k tomu těch prostředků, které mu poskytovala jeho řehole a soudobá společenská základna. V době příkrých majetkových rozdílů diferencující se feudální městské společnosti pokoušel se tento řád působit především na cit bohatých a určitých výsledků dosahoval i příkladem mnišské chudoby.⁵ Byl při tom úzce spjat s životem celého města, hlavně těch vrstev, jež potřebovaly jeho služeb, při vybírání almužny se však dostal do styku i se sociálně silnější vrstvou měšťanskou, hlavně s bohatými patricii, od nichž především očekával prostředky pro svou činnost, neboť řádová řehole zakazovala veškerý vlastní řádový majetek a zemědělské i řemeslné podnikání, což bylo alespoň v počátečním stadiu vývoje řádu dodržováno. O tomto těsném sepětí obyvatelstva města s kláštery žebravých řádů — a nebylo tomu jinak ani v Jihlavě — svědčí např. zvyk, ustálený v polovině 13. století, že v jejich klášterech byly uzavírány právní smlouvy a mnichové byli bráni za svědky při různých ujednáních a za rozhodčí v běžných sporech a působili jako smírčí činitelé při různých narovnáních. Neméně důležitou složkou jejich činnosti však byla i služba špitálnícká a opatrovnická a pod., která k nim zvláště přiváděla nejrozličnější vrstvy obyvatelstva. Účast na kultovních úkonech u minoritů a dominikánů byla obvykle větší než ve farních kostelích a brzy se vžil také zvyk pohřbívání v jejich chrámech. Je možno sledovat na malířské výzdobě jihlavského minoritského kostela, do jaké míry právě tato okolnost způsobovala, že plochy chrámových stěn bývaly pokrývány malbami; někdy však docházelo i k zřízení samostatných pohřebních kaplí bohatých měšťanských a šlechtických rodů. Je známo, že Přemysl Otakar II., jehož politika se s počátku opírala o tento řád, byl pohřben u vídeňských minoritů; o oblibě řádu i u nás svědčí na př. i případ moravského

---

³ E. Šamánková, Jihlava, Zprávy památkové péče, X., 1950, seš. 6, str. 162—166, též samostatně, Praha 1955, str. 2—4.

⁴ M. Heimbucher, Die Orden und Kongregationen der katholischen Kirche, Paderborn 1933—34, I., str. 656. — O významu tohoto řádu v středověké Evropě svědčí na př., že v době rozhodné pro vznik raně gotických maleb jihlavského minoritského kostela bylo v Evropě již na 30—40.000 jeho příslušníků.

⁵ F. Glaser, Die franziskanische Bewegung, Stuttgart 1903.

šlechtice Přibyslava z Křižanova, jenž jako štědrý podporovatel menších bratří našel u nich v Brně nakonec místo posledního odpočinku⁶.

Bylo již také — alespoň pro oblast Německa a sousedního Rakouska — podrobně sledováno, jak se uplatňuje v obraze středověkého města architektura žebavých řádů,⁷ jejichž kláštery zůstávají s počátku vně hradeb, blízko některé brány, v pozdějším vývoji však dochází k uzavření kláštera do okruhu hradeb, který je v nich svou hmotou jedním z fortifikačních článků, jak tomu bylo i v Jihlavě v případě kláštera minoritů v těsném sousedství brány Matky Boží. Jen větší města, s počtem obyvatelstva kolem 10.000 a ještě větším, mohla poskytnout předpoklady pro zřízení alespoň dvou klášterů žebavých řádů; existence obou, minoritského a dominikánského, v Jihlavě hned v samých počátcích města svědčí o náhlém, překotném kolonizačním jeho růstu. A snad právě proto, že jde o město hornické, kam touha po zisku a rychlém zbohatnutí přiváděla lidi nejrozličnějších charakterových vlastností, lze předpokládat nestejnou morální úroveň obyvatelstva a zvláště hluboké sociální rozdíly⁸.

Jestliže jsme však doposud sledovali spíše všeobecně význam minoritského kláštera v životě raně středověkého města, je třeba se ptát, do jaké míry snad sociální a hospodářské problémy a osobní problémy jednotlivce našly svou odezvu v malbách, jež na stěnách tohoto minoritského kostela v Jihlavě vznikly v tak rychlém časovém sledu, že i při dnešní své fragmentárnosti tvoří takřka souvislou řadu od počátku gotiky až do jejího vyznění. Aby názorněji vynikla odlišnost tematiky, která vyznačuje tyto malby, nebude na škodu srovnání s náměty ostatních památek raně gotické malby v oblasti Moravy.⁹

Ukřižování — Jihlava II., poslední čtvrtina 13. stol. — Jihlava I., počátek 14. stol. — Jihlava III., první čtvrtina 14. stol. — Dalešice, konec první čtvrtiny 14. stol. — Jihlava IV., třetí desetiletí 14. stol.

Poslední soud — Dalešice (Kristus posledního soudu), konec první čtvrtiny 14. stol. — Jihlava, polovina 14. stol. (?)

Kristologický cyklus (jako celek) — Dalešice, konec první čtvrtiny 14. stol. — Čebín, kolem poloviny 14. stol.

---

⁶ Kronikář Jindřich Heimburský, *Fontes rerum bohemicarum*, II., str. 527, o tom praví: „... Minoribus in Brunna dedit hic bona plura, in quorum iacet ecclesia tumulatus, nam dilexit eos...“

⁷ R. Krautheimer, *Kirchen der Bettelorden in Deutschland*, Augsburg 1925. — R. K. Dobin, *Die Bettelordenskirchen in Österreich*, Baden 1935, str. 316.

⁸ J. Dobiáš, *Německé osídlení ostrůvku jihlavského*, *Časopis archivní školy*, VIII., 1930, str. 80–81, pozn. 116 a E. Šamánková, l. c., str. 168–169, v samostatné publikaci, str. 9–10.

⁹ Užito výsledků autorových výzkumů, jež budou publikovány v zmíněném korpusu gotické nástěnné malby v českých zemích, I. díl, který je v tisku. — Srv. pozn. 1.

Jednotlivé scény kristologického cyklu — Kunčina, Narození Páně, počátek 14. stol. (?) — Tečovice, Klanění sv. Tří Králů, první polovina 14. stol.

Trůnící Madona — Veverská Bitýška, první čtvrtina 14. stol.

Madona Ochránitelka — Dalešice, konec první čtvrtiny 14. stol. — Kobeřice, konec první poloviny 14. stol.

Scény z legendy o P. Marii — Pohořelice, Smrt P. Marie, 1323. — Čebín, Smrt P. Marie a Korunování P. Marie, kolem poloviny 14. stol.

Světcké cykly — Dalešice, neurčený světec, konec první čtvrtiny 14. stol.

Světcké postavy — Jihlava, neurčená světice, konec první čtvrtiny 14. stol. — Dalešice, sv. Maří Magd. (?), sv. Jan Ev. (?) a sv. Kryštof, konec první čtvrtiny 14. stol. — Jihlava, sv. Barbora a sv. Markéta, třetí desetiletí 14. stol. — Čebín, sv. Pavel, dva neurčení světci, kolem poloviny 14. stol.

Symboly evangelistů — Kunčina, počátek 14. stol. (?)

Starozákonní scény — Kunčina, Oběť Abrahamova (?), počátek 14. stol. — Jihlava, neurčená scéna, třetí desetiletí 14. stol.

Postavy proroků — Pohořelice, počátek pátého desetiletí 14. stol.

Světcké náměty — Brno, zruš. kaple sv. Václava a P. Marie, postavy s přemyslovskou tematikou, počátek 14. stol.

Postava donátorky — Jihlava, druhá třetina 14. stol.

Ornamenty — Kunčina, počátek 14. stol. — Veverská Bitýška, první čtvrtina 14. stol. — Dalešice, konec první čtvrtiny 14. stol. — Pohořelice, počátek pátého desetiletí 14. stol. — Čebín, kolem poloviny 14. stol.

Jak vidět, v převaze je v Jihlavě izolovaná scéna Ukřižování a nebudeme patrně daleko pravdy, spojíme-li tento její častý výskyt s pohřby u minoritů, tak oblíbenými v té době, jak už bylo uvedeno. Není pochyby o tom, že také jihlavští minorité získali brzy ve městě přízeň bohatých měšťanů, z nichž mnohé tou dobou můžeme sledovat dokonce jmény¹⁰. Avšak zřejmě ani okolní šlechta nezůstala stranou tohoto vlivu minoritského kláštera, jestliže rod jeleního parohu, dosvědčený na západní Moravě už od první poloviny 13. století¹¹, označil svou — jinak nedochovanou — malířskou donaci na jednom z pilířů dvěma erbovními štítky se svým znakem. Pokud jde o postavu sv. Barbory v souboru čtyřdílného obrazu Ukřižování IV., je zde postava této patronky horníků především v nejužší spojitosti s jihlavským dolováním, zároveň však byla tato světice vzývána pro

¹⁰ Srv. *Samánková*, l. c., str. 167–168, samostatně str. 8. — *V. Němeček*, Jihlavské mincovnictví, Vlastivědný sborník Vysočiny, odd. věd společenských, I., 1956, str. 71.

¹¹ *J. Pilnáček*, Staromoravští rodové, Vídeň 1930, str. 155. — *L. Hosák*, Středověká kolonisace horního poříčí Jihlavky, ČSPSČ, LX., 1952, č. 3, str. 145. — Jedna z větví tohoto rodu se kolem poloviny 14. století připomíná jako majitelé obce Stonařova u Jihlavy a také Rančičov v těsné její blízkosti vznikl patrně kolonizační činností tohoto rodu.

Ukřižování v minoritském kostele v Jihlavě.

ochranu před náhlou smrtí¹². Jejím protějškem je v kostele jihlavských minoritů obraz sv. Markéty, k níž se obracel středověký člověk pro přímluvu ve všech nebezpečnostech života, jež se však obzvláštní úctě těšila u žen v šestinedělí¹³. Jihlavskému horníku, který toužil každodenně dostat se ve zdraví z temných a nebezpečných hlubin podzemí, nebyla jistě příliš vzdálena představa šťastného legendárního zachránění této světice z útrob zlého draka¹⁴. Také drobná postavička donátorky na jednom z pilířů, v blízkosti zaniklého původního mariánského obrazu, svým pojetím dobře dokládá právě onu hlubokou a prostou důvěru středověkého člověka, s níž se ve svých náboženských představách utíkal k nadzemským bytostem, zlidštěným a přiblíženým jeho chápání, jejichž pomoc ho měla provázet při jeho těžkém putování i při jeho skončení. Těžké a nebezpečné zaměstnání obyvatelstva města, časté epidemie, požáry a povodně, neúroda a s ní spojené hladomory, celý ten těžký uděl středověkého člověka zrcadlí se tedy jako ve zkratce v těch několika zlomcích raně gotické malířské výzdoby jihlavského minoritského kostela. Snaha vidět — v době plné společenských protikladů — neradostný pozemský osud člověka pod zorným úhlem vyšší, absolutní spravedlnosti, zračí se i v námětu Posledního soudu, kterážto scéna je vždy také morálním mementem pro pobloudilé. Není pochyby, že v době překotného růstu středověké Jihlavy a při přílivu různého živlu do města byla tato stránka společenského života zvlášť tíživá. Jakou úlohu konaly v tomto smyslu ve středověku kláštery, svědčí velmi dobře na př. funkce kláštera magdalenitek v blízkých Dalešicích na Třebíčsku, zaměřeného v téže době k nápravě žen pochybného života; také malířská výzdoba kostela tohoto kláštera z konce první čtvrtiny 14. století jeví ve svém moralisujícím pojetí četné obdoby s malbami jihlavskými. Všeobecně možno říci, že společenský význam jihlavských maleb nevybočoval z rámce odjinud poznané životní problematiky středověkého člověka, že se v nich však uplatnily některé zvláštní rysy v souvislosti se zaměstnáním obyvatelstva kolonizačního hornického města Jihlavy.

Nakonec třeba uzavřít zjištěním, do jaké míry snad tyto jihlavské malby pomáhají řešit otázku národnostního rozvrstvení raně středověké Jihlavy či snad lépe řečeno otázku původu jihlavských kolonistů. Určitý význam v této souvislosti mají patrně zjištěné vztahy jihlavských malířských památek minoritského kostela k malbám oblasti Kolína n. R., prokázané v poslední době i pro některé malby rakouské oblasti z druhé poloviny 13. století¹⁵. Je tu nasnadě vý-

¹² P. Perdrizet, *Le calendrier Parisien*, Paris 1933, str. 271—272.

¹³ P. Perdrizet, l. c. str. 176—177.

¹⁴ Ph. Graesse, *Legenda aurea*, Leipzig 1856, kap. XCIII.

¹⁵ W. Frodl, *Zur Malerei der 2. Hälfte des 13. Jahrhunderts in Österreich*, Wiener Jahrbuch für Kunstgeschichte, Bd. XV., (XX), 1954, str. 76.

klad o prostředkující úloze alpských zemí, odkud nejspíše přišla valná část jihlavských kolonistů, jak bylo ostatně prokázáno i rozbořem jiných okolností, na př. jihlavského horního práva¹⁶, není však vyloučena ani druhotná migrace některých kolonisačních a jiných odborníků, jejichž původní vlastí bylo snad Porýní. Také však čilý pohyb příslušníků řádu v té době mohl přispět značnou měrou k živější výměně kulturních vlivů, při čemž třeba zdůraznit právě význam Kolína n. R. jako jednoho z nejdůležitějších středisek řádové činnosti, charakterisované zvláště rozkvětem františkánské mystiky, která je také z valné části tématickým podkladem jihlavských maleb.

---

¹⁶ J. Pošvár, K počátkům jihlavského hornictví a horního práva, Vlastivědný sborník Vysočiny, odd. věd společenských, I., 1956, str. 40—41.